

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Hakemli Dergi

2. Sayı

SIVAS - 1998

İBN MİSKEVEYH'İN ADALET ANLAYIŞI

Yrd.Doç.Dr.Ramazan ALTINTAŞ*

1. HAYATI:

İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b.Muhammed b.Yakub (ö.421/1030) İran'ın pekçok İslam bilgini ve filozofu yetiştiren Rey şehrinde dünyaya gelmesine rağmen doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Eğer hicri 352 ve 355 tarihlerinde vefat eden Vezir **Hasan b.Muhammed el- Muhallebi**'ye kâtib ve kütüphane yöneticisi oluşuna bakılırsa hicri/miladi 340/951 civarında doğduğu tahmin edilebilir.¹ **İbn Miskeveyh** 9 Safer 421 (1030) tarihinde İsfahan'da vefat etmiştir.²

2. TAHSİLİ VE MEMURİYETLERİ:

İbn Miskeveyh öğrenimini doğduğu Rey şehrinde tamamlamıştır. Birçok meşhur bilgenden dersler aldığı rivayet edilmektedir. Özellikle ünlü tarihçi **Ebubekr Ahmet b.Kâmil el-Kadî**'den (ö.350/961) Taberi'nin tarihini okudu.³ Ünlü Türk-İslâm filozofu **Farabi** (ö.339/950) ekolüne bağlı olan Miskeveyh, Farabi'nin en seçkin öğrencilerinden olan **Yahya b.Adiy** (ö.379/989) ve çağının ileri gelen filozoflarından **İbn Zur'a** (ö.399/1008); **İbn Sinâ** (ö.428/1037), **Ebu Reyhan el-Beyrûni** (ö.440/1048) ve sufi filozof **Ebu Hayyan et-Tevhîdî** (ö.400/1009) ile çağdaş olup, onlarla bilgi alış-verişinde bulunmuştur.⁴

İbn Miskeveyh uzun bir süre Kimya İlmi ile de uğraşmıştır. Bir rivayete göre **Miskeveyh**, Samani hükümdarı **Mansur b.İshâk**'a (ö.365/975) ithafen yazdığı bir Kimya kitabından dolayı, ondan bin altın mükafaat almış, yazdığını isbat edemediğinden dolayı kitabı parça parça yırtılmış ve kendisi de Bağdat'a sürgüne gönderilmiştir.⁵ Öte yandan **Muhammed İkbâl** (ö.1938) **İbn Miskeveyh**'i, İran'ın en seçkin teist düşünürü, ahlakçısı ve tarihçisi kabul eder.⁶ Gerçekten de O, genç

* C.Ü. İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1. İzmirli, İsmail Hakkı, "Ebu Ali Miskeveyh İbn Miskeveyh' el-Hazin", Dârul-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Yıl:3, Sayı:10 (1928), s.17.; Macit Fahri, **İslâm Felsefesi Tarihi**, (tvc. Kasım Turhan), İstanbul, 1992, s.170.

2. bkz. Heyet, **Mu'cemu'l-Felâsife**, Beyrut, 1987, s.31.

3. Bedevî, Abdurrahman, "Miskeveyh" (tvc.K.Turhan), **İslâm Düşüncesi Tarihi II**, İst., 1990, s.87; Sunar, Cavit, **İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri**, Ankara, 1980, s.10

4. İbn Miskeveyh, **Ahlakî Olgunlaştırma** (tvc.A.Şener, C.Tunç, İ.Kayaoğlu), Ankara, 1983, s.7 (Önsöz'den); Boer, T.J. **İslâm'da Felsefe Tarihi**, (Çev.Y.Kutluay), Ankara, 1960, s.91; Günaltay, M.Şemseddin, **Tarih ve Müverrihler**, (Haz.Y.Kanar), İstanbul, 1991, s.96.

5. bkz.İzmirli, a.g.m., s.20.

6. İkbâl, Muhammed, **İslâm Felsefesine Bir Katkı**, (tvc.Cevdet Nazlı), İst., 1995, s.133.

sayılabilecek bir yaştan itibaren Büveyhoğulları saray kütüphanecisi olması hasebiyle, ilim ve irfanını geliştirmede avantajlı bir hayat yaşamıştır.

İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö.1946) haklı ve yerinde bir tesbitiyle, **İbn Miskeveyh**, bedenini ve kalbini iktidar sahiplerine bağlamış bir şahsiyettir.⁷ **İbn Miskeveyh**, Vezir **Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd**'in (ö.360/970) kütüphane memurluğunda bulunur. O, Büveyhi sultanlarından **Adududdevle** (ö.373/983) ve **Samsâmuđdevle** (ö.388/998) döneminde Vezir **İbn el-Amîd** ve oğlu **Ebu'l-Feth** (ö.366/976)'in yanında Rey'de büyük bir nüfuza sahip olur. **Miskeveyh**, **Muizzuddevle**'nin Veziri **Ebu Muhammed Muhallebi**'den (ö.352/963) edebiyat ve irfan alanında da büyük istifade etmiştir. **İbn Miskeveyh**, **Muhallebi**'nin ölümünden sonra Ruknuddevle'nin Veziri ve oğlu **Adududdevle**'nin de teveccühüne nail olarak uzun yıllar sarayda hazinedarlık, muallimlik, doktorluk ve özel kütüphane memurluğu gibi hizmetlerde bulunmuştur.⁸

3. ESERLERİ:

İbn Miskeveyh eserlerini çağının yaygın bilim dili olan farsça ve arapça kaleme almış olup, felsefe tarihçilerinin de beyanına göre geride 20 cilt kitap bırakmıştır. Ansiklopedik bir şahsiyet arzeden **İbn Miskeveyh** felsefe, tıp, edebiyat, tarih, ahlak ve metafizik gibi alanlarda yazmış olduğu eserlerinin her biri kendi alanında özgün sayılabilecek cinsten çalışmalardır. *Kılgısal Felsefe*⁹ de yüksek bir konum kazanan **İbn Miskeveyh**, İhvan-ı Safa akımından sonra İslam Dünyası irfanına ahlak felsefesi neşretmesi hususunda büyük hizmetlerde bulunmuştur. Bilindiği gibi bu akımın amacı müslümanları taassuptan kurtararak yepyeni bir aydınlar grubu meydana getirmektir. Çünkü onların felsefelerinin özelliğini eklektik gnostizm düşüncesi oluşturuordu.¹⁰

İbn Sina ve **Birûnî**'nin çağdaşı olan **İbn Miskeveyh** eserlerinde metod olarak **Ebu'l- Hükemâ Farabi**'yi izlerken; **Eflatun** (m.ö.429/347), **Aristo** (m.ö.322/383) ve **Galen**'in (m.ö.131-201) düşünceleriyle İslami düşüncüyü uzlaştırma gayreti içerisinde bulunduğunu görüyoruz.¹¹

İbn Miskeveyh'in eserlerinin büyük bir ekseriyeti bize kadar gelememiş ve maalesef kaybolmuştur. Ben bu eserlerden bazılarını, makalemizin ana temasını oluşturan adâlet anlayışıyla irtibatlı oldukları için tanıtmak istiyorum:

a. el-Fevzu'l-Asgar

Felsefe dünyasında **Ebu Ali Miskeveyh**, **Farabi** ve **Aristo**'dan sonra üçüncü muallim olarak anılır. O'nun felsefi ve fikri birikimi oldukça yüksektir. Metafizik alanında yazdığı nadide eserlerinden birisi olan **el-Fevzu'l-Asgar**'da

⁷ İzmirli, a.g.m., s.27.

⁸ bkz.Cum'a, Muhammed Lütfi, *Tarihu Felsefeti'l-İslâm fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib*, Beyrut, ts. s.304.

⁹ Kılgısal, yararlı eylemlere ait olma anlamına gelip daha çok pratik felsefe için kullanılan bir kavramdır. Pratik felsefenin günlük olaylara dayanan ve uygulamadaki değerleriyle ölçülen anlamlarını dile getirir. Bu kavramın Kant'ın pragmacılığıyla yakından ilgisi vardır. Bkz. Haçerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 1982, s. 219.

¹⁰ bkz.Sunar, a.g.e., s.12.

¹¹ Subhî, Ahmed Mahmûd, *el-Felsefetu'l-Ahlâkiyye fi'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire, 1983, s.310.

kullandığı felsefi dil derinliğini ve felsefeye olan vükufiyetini belgelemektedir. Aslında bu kitap, İslâm mütefekkirlerinin metafizik hakkındaki görüşlerinin bir özetini taşımaktadır. Biraz da bu eseri farklı kılan üsluptur. Metindeki üslup, bir ahlak felsefesi olan "*Tehzibu'l-Ahlak*"ın ibaresindeki üsluba benzemektedir. **el-Fevzu'l-Asgar**, hem *İslâm Felsefesi* ve hem de *İlm-i Kelâm*'a ait sistematik problemler arasında yer alan Allah; nefis ve peygamberlik gibi üç mühim meseleyi izah etmektedir. Her üç mesele kendi içerisinde on bölüme ayrılarak toplam otuz alt başlıkta incelenir. Birinci bölümde isbat-ı vacib delilleri arasında yer alan; kadim filozoflarca kabul edilen *hudus* ve *imkan* delilinden sonra Ariston'nun "*hareket delili*" daha geniş bir şekilde tahlil edilir. İkinci bölümde ise nefis problematiği felsefi bir dil kullanılarak çözümlenmeye çalışılır. Yazarın, peygamberlikten bahsettiği üçüncü bölümde ise, vahyin keyfiyeti, nübüvvet ve kehanetin farkı gibi konuları akli tefekküre de vurgu yaparak yorumlamayı tercih ettiği görülür. Elimizde **Dr.Salih Azime** tarafından tahkik edilerek yayınlanan arapça nüsha ile **Roger Arnaldez** tarafından Fransızca'ya yapılan tercümesinin bir arada basılmış bir nüshası vardır. Eser, Paris'te Dâru'l-Arabiyye li'l-Kuttâb yayınevince 1987 yılında neşredilmiştir.

b. Tehzîbu'l-Ahlak (Ahlakı Olgunlaştırma)

Hiç şüphesiz **İbn Miskeveyh**, ahlakçı bir filozoftur. **İzmirli İsmail Hakkı**'ya göre İslâm filozofları arasında ilk defa sistem kurma bakımından ahlaka özel bir önem atfeden ihvân-ı safa ekolü olmuştur.¹² Bu akımla birlikte İslâm düşüncesinde ahlakçı filozoflar ortaya çıkmıştır. İhyan-ı safa ekolünden sonra etik alanında özgün eserler yazan ikinci ansiklopedistin **İbn Miskeveyh** olduğunu söylersek mübalağa etmiş sayılmayız. O'nun ahlak felsefesi sahasında en meşhur eseri "*Tehzibu'l-Ahlak*"tır.¹³ Biz bu eserin muhtevasında "*tefrik metodu*" görüyoruz. **İbn Miskeveyh** başta **Aristo** olmak üzere diğer Yunan filozoflarının ahlaka dair olan görüşleriyle İslâm ahlâkını mezcederek ahlaka yeni bir yorum getirmiştir. O, Yunan geleneğini temsil eden rasyonel ahlak anlayışıyla kendi döneminde geçerli olan münzevi bir hayat yaşamayı öne çıkaran çileye ve toplumdandan tecrit olmaya dayalı tasavvufi ahlak anlayışına karşı çıkar. O'na göre, topluma karışmayı terkedene kimseler, fazileti elde edemezler.¹⁴ Böylesi bir bakış açısıyla O, tasavvufi ahlaka da yeni bir açılım kazandırmış oluyordu.

c. Risâle Fî Mâhiyeti'l-Adl

İbn Miskeveyh'e ait olduğu iddia edilen bu eser ilk defa oryantalistlerden **E.J. Brill** tarafından Leiden'de 1964 yılında tahkik edilerek yayınlanmıştır. Biz bu eserin girişinden de anlıyoruz ki adaletin mahiyetine yönelik bu risale **İbn Miskeveyh** tarafından sufi filozof **Ebû Hayyan Tevhîdî**'ye atfen yazılmıştır.¹⁵

12. İzmirli, a.g.m., s.32.

13. İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, İstanbul, 1298; Kahire, 1317; Tahrân 1314; ayrıca Türkçe'ye de çevrilmiştir. bkz. İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*. Ayrıca Muhammed Arkoun *Tehzibu'l-Ahlâk*'ı "*Traite' d' Ethique*" adıyla Fransızcaya tercüme etmiş olup bu eser faydalı bir giriş ve notlarla 1969'da Şam'da da basılmıştır.

14. Subhi, *el-Felsefetu'l-Ahlâkiyye*, s.312; Bedevî, "*Miskeveyh*", (M.M.Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde), c.2, s.95; Boer, T.J. *İslâm'da Felsefe Tarihi*, s.91.

15. İbn Miskeveyh, *Risâle fî Mâhiyeti'l-Adl*, (thk E.J. Brill), Leiden, 1964.

O'nun adalet anlayışı, bizzat kendi kaleminden çıkma bu risalede engin birikimi yoğun bir felsefi zenginlikte verilmektedir.

d. Tecâribu'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem

Bu eserin **İbn Miskeveyh**'in tarihe ait yazdığı eserlerin en önemlisi olduğu söylenebilir. Nuh tufanından **Adududdevle**'nin ölüm tarihi olan Hicri 372/982 yılına kadar geçen olayları anlatır. Hicretin 4.yüzyılı için pek aydınlatıcı bir eserdir.¹⁶

İbn Miskeveyh rasyonalist bir tarih görüşüne sahiptir. O, tarihi yorumlara karıştırılan her türlü gerçek dışı hayal ve mitlerden uzak bir tarih anlayışına sahiptir. Tarih bir çeşit, milletlerin canlı hafızası hükmündedir. İşte bu temel perspektife bağlı kalan filozofumuz, tarihi olayları değerlendirmede vak'a tenkitine ağırlık vermiş, buna ilaveten yaşadığı çağın siyasi ve ekonomik gelişmelerine de değinerek kendisine özgü bir tarih felsefesi yapmıştır.

Burada kısaca tanıtımını yaptığımız gibi O'nun eserleri sadece birkaç cümle ile geçiştirilecek türden eserler değildir. Belki de bu, bir başka çalışmanın konusudur. Ama ne var ki, İslâm tefekkür tarihinde, bütünlükçü bir bilge kişiliğe sahip olan **İbn Miskeveyh**'e yeterince değer verildiği söylenemez. O, günümüzde kaotik bir çalkantı yaşayan dünyamızda global manada insanlığa bir çıkış yolu göstermede bir işaret taşı olarak hala keşfedilmeyi beklemektedir.

İbn Miskeveyh'in vasiyetnâmesinde ilahi hikmet açısından göze çarpan oldukça da ilginç gelebilecek noktalar vardır. O bir yükselen ses olarak; kalbi hikmet için temizlemeyi, dîmağı hizmet için boşaltmayı, himmeti ancak hikmete sarfetmeyi ve gündelik hayatta İslami öğretiye bağlı kalarak yaşamayı vasiyyet eder.¹⁷ O, **Henri Corbin**'in (ö.1978) iddia ettiği gibi¹⁸ şii olmayıp bir İran milliyetçisidir.¹⁹ **İbn Miskeveyh**'e göre, imamlar, peygamberlerin makamındadır.²⁰ İşte bu sözünden dolayı **İbn Miskeveyh**'e Şiilik isnad edilmiştir. Bunda biraz da gerçeklik payı vardır. Çünkü Şiilikte imamet anlayışı hariç diğer inanç konularında Mutezîlî anlayışla çok yakın bir paralellik söz konusudur.

4. ADALET ANLAYIŞI:

A-d-l fiilinin masdarı olan "adâlet" sapmanın ve zulmün zıddıdır.²¹ Adl'in misil, denk ve eş anlamı vardır.²² Ayrıca **adl** deklîği, basiretle idrak olunanı; **idl** ise, duyularla idrak olunanı ifade eder.²³ Kur'an'da **kıst** ve **mîzân** kelimeleri de bazı farklılıklarıyla da olsa adâleti ifade ederler. Kavramsal olarak anlamı, dosdoğruluğu

16. Sunar, a.g.e., s.35.

17. Cum'a, a.g.e., s.306.

18. Corbin, Henri, **İslâm Felsefesi Tarihi**, (tvç. H.Hatemi), İstanbul, 1994, s.313.

19. İzmirli, a.g.m., s.27.

20. bkz. İbn Miskeveyh, **el-Fevzu'l-Asgar**, (Thk. Salih Azîme), Paris, 1987, s.141.

21. İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaeddin Muhammed İbn Mükerrrem, **Lisânü'l-Arab**, (Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed Şazeli), Kahire, ts., c.4, s.2838.

22. bkz. İbn Manzur, **Lisân**, c.4, s.2839; Firuzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, **Kâmûsu'l-Muhit**, Beyrut, 1991, c.4, s.20.

23. İbn Manzur, a.g.e., c.4, s.2840.

zihinde kesinlikle yer etmiş, sabitleşmiş şeydir.²⁴ Kur'an'da adâlet kavramı çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Bunları:

- a) Sözde adâlet²⁵
- b) Hükümde adâlet, insaf etmek²⁶
- c) Allah'ın emrine uygun olarak salâh'ın, felah'ın esbabına tevessülde adâlet²⁷
- d) Barışta adâlet²⁸
- e) Şahitlikte adâlet²⁹
- f) Ticari ilişkilerde adâlet³⁰
- g) Allah'a eş koşmamak³¹ şeklinde belirtebiliriz.

Allah'ın fiilleri, sıfatları yönüyle ölçü ve oran anlamında adâlet Allah'ın hakîm ve alîm oluşunun tezahürüdür. Tabiatta her şey ölçülü ve orantılıdır. Allah, âdil oluşu itibariyle hiçbir varlığın hakkını ihlal etmez, yerde bırakmaz, herkese hak ettiğini verir. Hakîm (hikmetli) oluşu ise, yaratılış nizamı en güzel, en uygun nizamdır. Yani mümkün olan en iyi nizamdır.³² Ahlakî anlamda adâlet, hikmet, iffet ve cesaret gibi üstün niteliklerin (faziletlerin) bir insanda toplanmasıyla oluşan bir erdemdir.³³ Ölçü denge ve mizan indirilen vahyin pratik yönü, hikmetse, Kur'an'ın teorik boyutudur.

İslâm'a göre adâletsizlik, insanın şirke dayalı bir inanç ve davranış içerisine girmekle Allah-insan arasında, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde ve hiç de azımsanmayacak bir düzeyde kişi ile kendi nefsi arasında meydana gelir.³⁴ Bunların ortadan kaldırılabilmesi ise, ahlakî anlamda hikmetin amacına ulaşabilmesi, bireyin, kendi nefsinde adâletli olmasıyla gerçekleşir. Kur'an bu alanda sorumluluğu bireye yüklediğinden dolayı, hikmetlilik, insanın yetkin olması ile gerçekleşir. İnsanın yetkinliği ise adâlettedir. Toplumsal adâlet, ahlak alanındaki adâlete uyar. **İbn Miskeveyh**'in adâlet anlayışı incelendiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

İslâm filozofları arasında adalet problemini sistematik bir düşünce biçiminde ele alan düşünürün **İbn Miskeveyh** olduğunu söylersek fazla abartılı olmaz, sanırım. Allah'ın "adl" sıfatından yola çıkarak adalet anlayışını inşa eden İbn Miskeveyh, görüşünü "südûr nazariyesiyle" temellendirir.³⁵ Bu nazariyeye göre, her şey Bir'den

²⁴ İbn Manzur, a.g.e., c.4, s.2840.

²⁵ bkz. En'am, 6/152.

²⁶ bkz. Nisâ, 4/58.

²⁷ bkz. Bakara, 2/123.

²⁸ bkz. Hucurât, 49/9.

²⁹ bkz. Talak, 65/2.

³⁰ bkz. En'am, 6/152; İrâ', 17/35.

³¹ bkz. En'am, 6/1.

³² krş. Gazzâlî, El'î Hâmid Muhammed, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Kahire, 1968, c.4, s. 321.

³³ İbn Miskeveyh, Ahlakî Olgunlaştırma, s. 15.

³⁴ İbn Manzur, a.g.e., c.12, s. 373.

³⁵ İbn Miskeveyh, Mâhiyetü'l-Adl, s.12.

hiçbir güçlük olmaksızın tam bir nizam içerisinde ve nasıl olmaları gerekiyorsa öylece südür etmiştir. Bu südür ilâhi rızaya uygun olduğu için de iyidir, adaletlidir.³⁶ İbn Miskeveyh'e göre insan nefsinin bilgi, öfke ve şehvet gücünden; hikmet, şecaat ve iffet gibi üç erdem doğar. Adalet ise bu üç erdem insanın ahlakî yapısında gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini kuşatan dördüncü temel erdemdir. İşte bu erdemlere sahip olan kimseye adaletli; cehalet, korkaklık ve iffetsizlik gibi aşağılık niteliklere sahip olan kimseden de zulüm doğar ki o da zalim diye adlandırılır.³⁷ Yine İbn Miskeveyh bir başka açıdan adaleti, aşırı nefsanî arzuların ortasında bir yer alıp eksik ve fazlasıyla orta yola getirmeyi sağlayan bir yatkinlik olarak görür.³⁸ Bu ise, şey'lere birlik ve birlik manası kazandıran dengedir.³⁹ Görüldüğü gibi filozofumuzun adalet anlayışının özünü "denge" düşüncesi oluşturur.

İbn Miskeveyh biraz da adalet felsefesini, "adalet" sözcüğünün semantik boyutunu çözümlenerek kurar. O, adalet kavramının lügat açısından tahlilini şöyle yapar. "Yüklerde denklik (ıdl), ağırlıklarda ölçülülük (i'tidâl) ve fiillerde adalet düşüncesi, hep eşitlik anlamından türetilmiştir. Aritmetik ilminde kullanılan oranların en üstünü eşitliktir. Bu nedenle eşitlik bölünmez ve türleri de yoktur. O, sırf birliği veya ona benzer bir şeyi ifade eder.⁴⁰

İbn Miskeveyh'e göre adaletin kaynağı din olup, gücünü de ondan alır. Adaletin vasıtaları ise, Aristo'nun tabiriyle "konuşan kanun" demek olan "hâkim" (yargıç) ve "sessiz kanun" demek olan "para"dır.⁴¹ Bütün bunların üstünde Allah'ın kanunu kapsayıcılık özelliğine sahiptir. Çünkü varlık hiyerarşisi içerisinde toplum hayatına yakın olan insanlardır. Bu insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde önceliği ilâhi hukuk anlayışı alır, herbiri bir adalet vasıtası olan yargıç ve para Allah'ın yasasına uyar. Ancak toplum düzeninde siyasi adalet böyle sağlanabilir.⁴² Bunun sonucu olarak da siyasi adalet sayesinde şehirler mamur olur ve sakinleri de mutlu bir hayat yaşamış olurlar. Nasıl ki İbn Miskeveyh'in adalet anlayışının özünü öncelikle iman eğitimi ve kardeşlik hukuku oluşturuyorsa, Hukuk Devleti öğretisinin temelini de adâlet erdemi oluşturur. Adâlet, herkese hakkını ve hakettiğini vermek demektir.⁴³ "Tabiat boşluk kabul etmez" diye bir söz vardır. Eğer bir toplumsal yapıda hukuk tam işletilemez ve eğer vicdanlarda bir hakkaniyet terazisi denk bir şekilde kurulmazsa, birey sessiz kanun olan paraya, bu da haksızlığı çözmezse en son olarak da konuşan kanun olan yargıca başvurur.

İbn Miskeveyh toplumsal hayatta adaletin; malların ve şereflerin dağıtımında, alım-satım ve değişim gibi hür irade ile yapılan işlerde, haksızlık ve gasb

³⁶ Aydın, Mehmet S., *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Ankara, 1991, s. 148-149.

³⁷ İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, s. 25.

³⁸ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 102.

³⁹ İbn Miskeveyh, a.g.e.s. 103.

⁴⁰ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 103.

⁴¹ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 105.

⁴² İbn Miskeveyh, a.g.e., ss. 105-106.

⁴³ Hatemi, Hüseyin, *Hukuk Devleti Öğretisi*, İstanbul, 1989, s. 47. Ayrıca bkz. Aral, Vecdi, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, ts. s. 127.

gibi tecavüz bulunan şeylerde cerayan edeceğini söyler.⁴⁴ Ancak bu alanlardaki adaleti de filozof olan faziletli yöneticiler en mükemmel manada gerçekleştirebilir. İnsanda gerçek yöneticilik ve başkanlığı kazandıran manevi etken hikmet ve fazilet gibi ahlaki değerlerdir. Bu da ancak hikmetle fazilette üstün olan filozoflar eliyle bir anlam bulur.⁴⁵ Görüldüğü gibi **İbn Miskeveyh**, ahlakı, ilimden ve diğer arızî hasletlerden daha üstün tutmaktadır. Tehzibu'l-Ahlak adlı eseri bu konuda yegane bir tasarımdır. Burada şu gerçeği de hemen kaydedelim ki **İbn Miskeveyh**, her ne kadar yöneticilik görevine filozofları bir takım güzel hasletlere sahip omalarından dolayı layık görse de, kesinlikle filozofları peygamberlerden üstün saymaz.⁴⁶

İbn Miskeveyh, varlıkta her türlü oluş (kevn) ve bozuluşun (fesâd) sebebi olan sevgi ile adalet erdemi arasında çok yakın bir ilişki kurar. Zira sevgi motivasyonu toplumsal uzlaşmayı sağlamada birlikteliğin ve sosyal dayanışmanın doğal kaynağıdır. Bu yüzden sevginin yüksek derecede egemen olduğu ortamlarda adalet ihtiyacı yoktur. Zaten sevgi başlı başına bir hükümdar olup adalet ise onun vekilidir. Böyle bir şerefli konuma ferd ve toplumu yükseltme ancak Allah'ın rızasını amaçlayan vahiy kaynaklı bir dinin sağladığı güçlü inançla gerçekleşir.⁴⁷ Dikkat edilirse **İbn Miskeveyh**'in adalet anlayışının özünü sevgi felsefesi oluşturmaktadır. Bu hazza dayalı bir sevgi olmayıp gücünü Allah inancından ve kollektif sorumluluk şuurundan almaktadır. Birbirlerini müteal bir güçten kaynaklanan sevgi ile seven fertlerin oluşturduğu bir toplum hiç şüphesiz **Farabi**'nin belirttiği "*Medîne-i Fâdıla*" benzeri bir toplumdur. Böyle bir şehrin sakinleri ise, kendisi için istediği bir şeyi toplumun diğer fertleri için de isteyecek, kendisi için istemediği bir şeyi toplumun diğer fertleri için de istemeyecektir.

İbn Miskeveyh'in önerdiği mutluluk projesi olan, toplumu yönetme ve adaleti hakkaniyet ölçülerine göre tevzi yolundaki görüş ve düşünceleri, hiçbir zaman bir ütopya olarak görülmemelidir. O, günümüz modern işletmecilik yöntemlerine ve reel manada ücret politikalarına ışık tutacak pratik çözümler de sunar. Bir işin değeri emek sarfiyatının çokluğu ile orantılı değildir. Şöyle ki O'na göre küçük bir iş büyük bir işe eşit olmasında bir engel yoktur. Örneğin, mühendis birazcık düşünür ve basit bir iş yapar. O'nun bu düşünmesi, emrinde çalışan ve projesini gerçekleştirmek için zahmet çeken birçok insanın işine denktir. Ordu komutanının da durumu böyledir. Onun yönetimi, sevk ve idaresi kimilerine göre belki de basit bir iştir. Gerçekte ise bu, onun kumandasında ve ağır şartlar altında savaşan kimselerin yaptıkları bütün işlere denktir.⁴⁸

İbn Miskeveyh, sufi filozof **Ebu Hayyan et-Tevhidî**'ye atfen yazdığı müstakil "*Adaletin Mahiyeti*" konusundaki risalesinde teorik bir düzeyde ele aldığı adalet meselesini genel hatlarıyla üç kategoriye ayırır:

44. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.104.

45. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.107.

46. bkz. İbn Miskeveyh, el-Fevzu'l-Asgar, ss.139-141.

47. İbn Miskeveyh, Ahlâkı Olgunlaştırma, s.121.

48. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.106.

a. Fitrî (Doğuştan) Adalet:

İbn Miskeveyh'in fitrî adaletin çıkış noktasını insanların yaratılışından getirdikleri bir gerçekliğe bağlayarak duygu ile bütünleştiği görülür. Bu ayrımı biraz daha netleştirmek için felsefi bir dili tercih ederek konuya iki öncül yardımıyla açıklık ve açılım getirmeye çalışır. Birinci öncül, saf bir olan, herhangi bir şekilde kendisinden gayrısı olmayan ve de herhangi bir sebebe de dayanmayan, varolan şeylerin en şerefli, en erdemlisi ve en üstünü olan hakiki varlık Allah'tır. İşte bunun için varlığın mükemmelliği O'na dayanmakta ve varlık O'ndan "*sudûr*" edip çoğalmaktadır.⁴⁹ **İbn Sina** ve diğer İslam filozoflarında olduğu gibi varlığı derecelendirmede **İbn Miskeveyh**'in *Yeni Eflatunculuk*'tan mülhem ve müteessir olduğu söylenebilir. O, südüru, kadim felsefi bakış açısına bağlı kalarak, varlığın, "*feyz*" sırasında kendi derecesiyle ilişkili olarak ilk varlıktan (el-vücûdu'l-evvel=Allah) "*adâlet*" niteliğini, bir varlık payı olarak alması şeklinde⁵⁰ tanımlar. Böylece bir nevi fitrî adaleti ilahi adaletle bağdaştırmaya çalışır.

İbn Miskeveyh'in fitri adalet ayrımını isbatlamada kullandığı ikinci öncül de "*saf hayır*" ilkesidir. Araz olmayan varlıktaki ilk iyilik Yüce Tanrı'dır. Çünkü her şey arzu ile O'na yönelir.⁵¹ Dolayısıyla, insanın yaptığı bütün iyiliklerin amacı *Mutlak Hayr*'a ulaşmaktır. Bir başka İslam filozofu olan **Farabi**'ye göre hayır aslında varlığın kemalidir. En yetkin olan varlık bir başkasına muhtaç olmayıp zatının gereği olan *Vâcibu'l-Vücuddur*. Şer ise, varlıkta mükemmelliğin olmamasıdır.⁵² Diğer bir deyimle, doğal kötülük ademîdir. Aslında **Farabi**'nin hayır ve şer tanımı **İbn Miskeveyh**'in hayır ve şer tanımıyla örtüşür. **İbn Miskeveyh**'e göre hayır "Bir"de varolandır, şer ise, ne varolandır ve ne de bir-olandır. Şer, çoklukta yokluktur. Çünkü çok olmaklık diye bizi bir varlık yoktur. Yani şer, kemalın yokluğudur. Hastalık, zulüm ve benzerlerinin kökleri ve varlıkları yoktur bilâkis onlar yoklardır. Meselâ, hastalık insanın tabii mizacının dengesini kaybetmesi, zulüm adaletin yokluğu, ölüm ise ruhun bedendeki fonksiyonunu yitmesidir.⁵³ O halde insanın fiillerinin hayır ve fazilet olabilmesi için bizzat kendi irade ve ihtiyarının bir sun'u olmalıdır.⁵⁴ *Mutlak Hayr*'a ulaşmanın yolu da Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmaktan geçer.

b. İnsana Ait Olan Adalet

Beşerî adâlet, tamamıyla insan haklarını ilgilendiren ve özellikle de alış-veriş ortamlarında geçerliliğini koruyan ölçü ve tartıda hile yapmamak şeklinde gerçekleşen adalet çeşididir. Bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri düzenler; özellikle eşya ve hizmetlerin alım ve satımında uygulanır. Buna *denkleştirici adâlet* de denir. **İbn Miskeveyh**, beşerî adaleti, genel ve özel olarak iki şekilde değerlendirir:

49. İbn Miskeveyh, *Mâhiyetü'l-Adl*, s.12.

50. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.12.

51. İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, s.75.

52. Farabi, *Kitabu't-Ta'likât*, Haydarâbâd, h.1326, s.11, Krş. Farabi, *Fusûlü'l-Medenî*, (tvc. Hanifi Özcan), İzmir, 1987, s. 59.

53. İbn Miskeveyh, *Mâhiyetü'l-Adl*, s.13.

54. Subhi, *Felsefetü'l-Ahlâkiyye*, s.311.

ba. Genel Adalet

Umumi adalet bütün insanların üzerinde anlaştıkları ve de kullandıkları, satıcı ve alıcının müştereken haklarını kollayan ve koruyan ölçü ve tartı biriminde gerçekleşen ağırlıklardaki ölçülülükte kendisini gösterir. Meselâ, piyasalarda altın ile alış-veriş yapılması gibi... Kimya İlmi üzerinde yoğun çalışmalarıyla da bilinen **İbn Miskeveyh** ekonomik hayatta altın madeninin en âdil bir ölçü ve denge birimi olduğunu söyler.⁵⁵ Altın her türlü mesleğin ve işin kendisiyle değerlendirildiği tüm mücevheratın değeri olarak kabul edilmiştir. İnsanlık uzun bir tefekkür ve araştırma sonucu böyle bir kanaate varmıştır.⁵⁶ O'na göre, eğer mali piyasalarda tedavülde para birimi olarak "altın" kullanılırsa, müşteri ve satıcı arasında gerçek adalet tahakkuk eder. Elbette bu da toplumsal barış yararına güzel sonuçlar doğurmaya hizmet etmiş olur.⁵⁷

bb. Özel Adalet

Özel adalet, bir bölgede yaşayan insanların veya bir şehir ahalisinin kabul edip kullandığı bir ölçü ve tartı birimidir. Bu tartı biriminin çeşitliliği, en küçük sayıya, tek bir eve veya iki kişi arasında geçerliliğini koruyan bir şeye kadar inebilir. Bazan bu durum dünyada bölgeler arasında bile bir farklılık arzeder. Meselâ, ticarî hayatta alıcı ve satıcının haklarını korumak için örfelere göre değişen ölçü ve tartı birimlerinin farklılığı ve isimlerinin çeşitliliği gibi. **İbn Miskeveyh** bu konuda "Sünen" kitaplarında bulunan misallere de dikkatlerimizi çekmeyi ihmal etmez.⁵⁸

İbn Miskeveyh, insanın bedenî ve ruhsal yapısında bulunması gereken dengeyi de adalet terimiyle ifade eder. O'na göre insan nefsinin güçlerinin birbirleriyle uyum içerisinde olmaları; bunların birbirlerine galib gelmemesi, biri diğerine baskın çıkmasıdır.⁵⁹ Vücuttaki bu dengeyi bozabilecek, beden ve ruh arasındaki ahengi sona erdirecek adı *ruhanilik* bile olsa, her türlü girişime **İbn Miskeveyh**'in karşı çıktığını görüyoruz. Ona göre, gerçek "*Hakim*" tamamıyla dünya lezzetlerinden ve toplumdan soyutlanan kişiler değil, buna ruh lezzetini katarak toplum içinde yaşayan zatlardır. Toplumsal bir varlık olan insan dağ başlarında, ağaç kovuklarında değil, şehir hayatında mücadele vere vere erdemli olabilen insan gerçek sufi ahlâkını temsil eden varlıktır.⁶⁰ Şeklinde bir insan profili çizer. Bunda da haklıdır. Çünkü nefsin beden üzerindeki erdemi kadar, ruh sağlığının beden sağlığı üzerinde üstünlüğü vardır. Gerçekte sağlıklı insan, ruh ve beden arasındaki dengeyi iyi kurabilen insandır. Aslında insanın yapısında bulunması gereken uyum düşüncesi, İslam'ın herşeyde emrettiği itidalin **İbn Miskeveyh** tarafından felsefi bir söylemle dile getirilmemesinden başka birşey değildir. Bu durum fert ve toplum bazında hayatın her alanında sağlanırsa, gerçek mutluluk ve saadete ulaşılabilir. Bu açıdan **İbn Miskeveyh**'in, ahlaka dair yazdığı eserlerinde mutluluğa ulaşmanın yollarını gösterdiği söylenebilir.

55. İbn Miskeveyh, *Mâhiyetü'l-Adl*, s.33.

56. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.33.

57. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.33.

58. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.33.

59. İbn Miskeveyh, a.g.e., s.19.

60. İbn Miskeveyh, *Ahlâkî Olgunlaştırma*, ss.156-168; krş.Subhî, a.g.e. s.312.

c. İlahî Adalet

İslam felsefesinde adalet ontolojik bir kavram olarak ele alınıp incelenmiştir. Bu kavram, *fevz* ya da *südûr* sırasında her varlığın kendi mertebesine göre "İk Varlık"tan bir varlık payı alması şeklinde açıklanmıştır.⁶¹ Buna göre İlahî adalet, varolan varlık hiyerarşisi içerisindeki var olan her şeye tamlık ve mükemmellik kazandırma olayı olduğu söylenebilir.

Mu'tezile kelamcıları gibi zat-sıfat ayırımına karşı olan **Farabi** de adalet sıfatının Allah'ın zatının dışında değil, cevherinde bulunan bir nitelik olduğunu söyler.⁶² İlahi adalet anlayışını temellendirmede Mu'tezilî bir çizgi izleyen İbn Miskeveyh'in de Farabi'den farklı bir adalet anlayışı taşıdığı söylenemez. Ona göre İlahî adaletin görünümleri varlık sahnesinde yer alan her varlığın bütün gelişim safhalarında ve özyeninde kendisini gösterir.⁶³ **İbn Miskeveyh** adalet anlayışını delillendirmek için Yunanlı filozof **Pisagor**'un (m.ö. 580/497) sayılarla dile getirdiği örnekleri hem savunur ve hem de benimser. Çünkü sayılar, sayılanlardan soyutlandığı zaman, onun zatında gerekli özellikler ve bir düzen gerçekleşir. Artık onun değişmesi mümkün değildir. Hiç kimse sayıların bir özelliğinde, zamanla bir takım değişikliklerin olacağından şüphe etmez. Ta ki çift sayıların özelliği ile müstahil olduğunu ve gelecek zamanda şu anki durumundan değişik bir hal alacağını zannetsin. "Bu durum aritmetikte ortaya çıkıyor" diyen **İbn Miskeveyh**, aynı şekilde cisimlerden soyutlanmış olan miktarların özelliklerinde de aynı durum görülmektedir görüşünü, mühendislikle de örnekendirir.⁶⁴ Aritmetik ve geometriden memnun olan bir kimsenin, maddesi olmayan ve maddeden türetilmemiş olan, maddeden soyutlanmış olan ilahi hususları değerlendirmesi mümkündür,⁶⁵ sonucuna varan **İbn Miskeveyh**, ilahi adaletin kendisinden daha çok, neticeleri üzerinde durur. Görüldüğü gibi İlahî adalet konusunda onun kullandığı ifadeler muğlak olup tam olarak açık olduğu da söylenemez.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İbn Miskeveyh adaleti üç kategoriye ayırmaktadır:

1. Bunlardan ilkinin *südûr* nazariyesi ile açıklar. Bilindiği gibi bu nazariyeye göre her şeyin ilk sebebi, mutlak iyilik olan Tanrı olduğuna ve tüm varlıklar liyakat ve adalet içinde O'ndan *südûr* ettiği göz önünde tutulursa, doğanın hiçbir yerinde salt fiziksel kötülük olamaz. Bu yargıdan yola çıkılarak adalet duygusunun insanın psikolojik yapısına İlahî kudret tarafından yerleştirildiği sonucuna ulaşılır. Her insanın bilinç altında ve vicdanında yer eden iyiye, güzele ve hakkaniyet ölçülerine göre adaletin toplum hayatında dağıtımının istenmesi fitrî bir duyarlılıktan kaynaklanmaktadır. İbn Miskeveyh'in de adaleti, İlahî birliğin âlemde bir gölgesi olarak görmesi bu anlayışı pekiştirmektedir.

⁶¹ Çağırıcı, Mustafa, "Adalet", DIA, İstanbul, 1988, c.1, s.342.

⁶² bkz. Farabi, *el-Medinetü'l-Fâdıla*, (tvc. Nafiz Danışman), İstanbul, 1989, s.31.

⁶³ İbn Miskeveyh, *Mâhiyetü'l-Adl*, s.20.

⁶⁴ İbn Miskeveyh, a.g.e., s.20.

⁶⁵ İbn Miskeveyh, a.g.e., s.20.

2. İbn Miskeveyh, her şeyin Bir olan varlıktan çıktığını ve O'ndan artıp çoğaldığını söylemekle *Yeni Eflatuncu* görüşün varlıkları derecelendirmede kullandığı südür nazariyesiyle tam bir uyuşma örneği gösterir. Diğer önemli bir husus da İbn Miskeveyh'in "*Mutlak Hayr*"ı araz olarak görmemesidir. Zira hayır, mükemmelliği, şer (kötülük) ise ademîliği (yokluk) ifade eder. İbn Miskeveyh'in varlığın yokluktan üstün ve değerli olduğunu söylemesi gayet makul görülebilir. Mesela, bilgisizlik, yoksulluk, hastalık ve ölüm özleri bakımından yokluk türündedirler. Yırtıcı hayvanlar, mikroplar ve afetler ise, başlıbaşına yokluk olmayıp yokluğa sebep olan şeylerdendir. Bu sebeple bilgisizlik, ilim eksikliği ve yokluğu demektir. Yoksulluk da bazı şeyleri olmamak, onlardan yoksun olmak demektir. Yoksa yoksul da zengin gibi bir şeye mâlik sayılamaz, zengin serveti, yoksulun da yoksulluğu var denemez. Buna karşılık sokan hayvanlar, mikroplar, seller, depremler ve doğal afetlere gelince; bunların kötü olmaları da ölüme sebep olmaları veya bir uzvun yahut bir gücün yitirilmesine sebebiyet vermesi dolayısıyladır. Ahlak alanında ve kötü sıfatlar konusunda da durum böyledir. Zulüm kötüdür. Çünkü mazlumun hakkı çiğnenmektedir. Başka bir deyişle, onun bu hakkı sayesinde yetkin bir güce ulaşması önlenerek bir eksikliğe sebep olunmuştur.⁶⁶

İbn Miskeveyh'e göre adalet hakkaniyet ölçülerine göre herşeyin hakkını vermektir. Şayet balığı, karada yaşamaya zorlarsak ona haksızlık etmiş oluruz. İşte bunun gibi, insanoğlu adaletin tevzii için yaptığı yasalarda hiçbir zaman mütekâmil anlamda âdil ve tarafsız olmamıştır. İnsanların yaptığı kanunlar genelde bir kesimin menfaatlerine hizmet etmektedir. İbn Miskeveyh'in de dediği gibi adalet ancak üstün ve yetkin bir güç (Tanrı) katından gelirse adalet olabilir, aksi takdirde sosyal hayatta denge sağlanamaz.⁶⁷

3. İbn Miskeveyh, beşerî adalet tarzını *özel* ve *genel* adalet olarak ikiye ayırmaktadır. Bir defa evrensel değerler açısından bir erdem olan adaletin bireysel ve toplumsal düzlemde gerekliliği noktasında bütün insanlığın fıtrattan kaynaklanan bir birlikliği vardır. Çünkü sağduyunun bir gereği olarak umumî adaletin esasları bütün salim vicdanlarda tabiiati gereği ayındır. Nasıl ki, "altın madeni" bir para birimi olarak değerini ve geçerliliğini bütün zaman ve mekanlarda koruyorsa genel adalet de bunun gibi her çağda ve her bölgede geçerliliğini bilfiil devam ettirmektedir.

Özel beşerî adaletin ise, fıtratın doğal bir sonucu olarak en küçük bir yerleşim biriminde gündelik hayatın tüm paylaşım alanlarında kendisine örfen de olsa bir yer bulmakta olduğu söylenebilir. Ahlaki erdemlerle donanmış olan bireyler arasında en yüksek ve kâmil manada bu adalet şuru yaygın bir şekilde diri tutulabilir. İnsanlık tarihi boyunca farklı zaman ve mekan dilimlerinde kimi zaman adalet ölçüsü çiğnenmiş olsa bile, adalet ilkesinin sosyal hayatta ne denli önemli bir değer ifade ettiği tarihten varestedir.

Netice olarak, Allah, insanın ontolojik yapısına adalet duygusunu bir ahlaki ilke olarak yerleştirmiştir. Bu sebeple insan akıl yetisi sayesinde adalet gibi bir erdeme yol bulabilme istidat ve kabiliyetine her zaman için sahip bir donanımda yaratılmıştır. Sosyal patlamalara sahne olan gezegenimizde **İbn Miskeveyh**'in "*adalet anlayışı*"na kulak verilirse sosyal ve ahlaki çözümlere bu anlayış, bir merhem olabilir, kanaatini

⁶⁶ Krş. Mutahhari, Murtaza, *Adl-i İlähî*, (tvc. H. Hatemi), İstanbul, 1988, s.158-160.

⁶⁷ İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, s.106.

taşıyoruz. Globalleşen dünyada büyük düşünce adamlarının "modern sitelerde kriz var" çılgınlıkları attığı bir dönemde, **İbn Miskeveyh**'in toplumsal ahlak projesi dikkate alınırca, bu krizin en az zayıfla atlatılabileceğini ümit ediyoruz. Burada felsefe tarihçisi **Boer**'in, "kurduğu "*Ahlâk Sistemi*" dolayısıyla **İbn Miskeveyh**'i övmemiz ve filozofumuzun bu sisteminin iyi niyet ve geniş bir kültüre dayandığını teslim etmemiz lazımdır",⁶⁸ görüşüne biz de yürekten katılıyoruz.

---

⁶⁸ Boer, T.J., a.g.e., s.93.

KAYNAKLAR

- ARAL, Vecdi, **Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları**, İstanbul, ts.
- AYDIN, Mehmet S., **Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi**, Ankara, 1991
- BEDEVÎ, Abdurrahman, "**Miskeveyh**", tvc. Kasım Turhan, **İslâm Düşüncesi Tarihi**, İstanbul, 1990
- BOER, T.J. **İslâm'da Felsefe Tarihi**, tvc. Yaşar Kutluay, Ankara, 1960
- CORBIN, Henri, **İslâm Felsefesi Tarihi**, tvc. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1994
- CUM'A, Muhammed Lütfi, **Tarihu Felsefeti'l-İslâm fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib**, Beyrut, t.s.
- ÇAĞIRICI, Mustafa, "**Adâlet**", Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, I,342.
- FARABÎ, **Kitâbu't-Tâ'likât**, Haydarabad, 1326
- _____ **el-Medinetu'l-Fâdila**, tvc. Nafiz Danışman, İstanbul, 1989
- _____ **Fusûsu'l-Medenî**, tvc. Hanifi Özcan, İzmir, 1987
- FÎRUZÂBÂDÎ, Meccuddin Muhammed b. Yakub, **Kâmûsu'l-Muhît**, Beyrut, 1991
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, Kahire, 1968
- GÜNALTAY, M.Şemseddin, **Tarih ve Müverrihler**, Hazırlayan: Y.Kanar, İstanbul, 1991
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, 1982
- HATEMÎ, Hüseyin, **Hukuk Devleti Öğretisi**, İstanbul, 1989
- HEYET, **Mu'cemu'l-Felâsife**, Beyrut, 1987
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemaleddîn Muhammed İbn Mükerrer, **Lisânü'l-Arab**, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed Şazeli, Kahire, ts.
- İBN MİSKEVEYH, **el-Fevzu'l-Asgar**, thk.Salih Azîme, Paris, 1987
- _____ **Tehzibu'l-Ahlâk**, tvc. Abdülkadir Şener,-Cihad Tunç, İ.Kayaoğlu, Ankara, 1983
- _____ **Risâle Fî Mâhiyeti'l-Adl**, Thk.E.J.Brill, Leiden, 1964
- İKBAL, Muhammed, **İslâm Felsefesine Bir Katkı**, tvc. Cevdet Nazlı, İstanbul, 1995
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, "**Ebu Ali Miskeveyh el-Hazin**" Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Yıl:3, Sayı:10, (1928)
- MACİT Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, tvc. Kasım Turhan, İstanbul, 1992
- MUTAHHARÎ, Murtaza, **Adl-i İlahî**, tvc. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1988
- SUBHÎ, Ahmed Mahmûd, **el-Felsefetu'l-Ahlâkiyye fi'l-Fikri'l-İslâmi**, Kahire, 1983
- SUNAR, Cavit, **İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri**, Ankara, 1980.